

Pensionisters levevilkår i seks EU-lande

Martin Rasmussen

***Social integration og marginalisering
Arbejdspapir 1:2004***

Arbejdspapir
Socialforskningsinstituttet
The Danish National Institute of Social Research

Om undersøgelsen

I arbejdsrapporten beskrives økonomiske forhold, sociale relationer og helbredsmæssige forhold for pensionister i seks EU-lande.

Sammenligningen sker på flere måder. Dels sammenlignes niveauerne i de seks lande; er danske pensionister fx rigere, eller mere ensomme end i andre lande? Dels sammenlignes indkomstforskellene for sociale relationer og helbred i forskellige lande; er forskellen på rige og fattige danske pensionisters helbred mindre end i andre lande?

Arbejdsrapporten er et baggrundspapir for kapitel 7 i rapporten "Levevilkår for pensionister uden supplerende indkomst" af Jacob Nielsen Arendt m.fl. Rapporten er udarbejdet af Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut og Socialforskningsinstituttet for Socialministeriet. Den væsentligste forskel på arbejdsrapporten og rapporten er, at en række statistiske test er beskrevet grundigere i papiret.

Arbejdsrapporten er skrevet af forsker Martin Rasmussen. Arbejdet er i tidligere udgaver kommenteret af forfatterne bag omtalte rapport, dvs. Jacob Nielsen Arendt, Eigil Boll Hansen og Brian Rimdal fra AKF, Ole Gregersen, Henning Olsen og Jeanet Bentzen fra SFI, og desuden af fuldmægtig Torben Hede, Socialministeriet, specialkonsulent Anne Kirstine Høj, Det økonomiske Råd, forskningsleder Hans Hummelgaard, AKF, forskningschef Sven-Åge Westphalen, Institut for Ældre- og Pensionspolitik. Forskningsleder Ole Gregersen, SFI har ledet arbejdet.

Indholdsfortegnelse

1. Indledning	3
1.1. Om de anvendte data.....	3
1.2. Hvad er en pensionist?	6
2. Økonomiske forhold	8
2.1. Indkomster	8
2.2. Subjektiv vurdering af økonomien og specifikke goder	17
3. Sociale relationer	26
4. Helbredsmæssige forhold	29
5. Sammenfatning	33
Litteratur.....	34

1. Indledning

I papiret sammenlignes økonomiske, sociale og helbredsmæssige forhold for pensionister i forskellige europæiske lande. Sammenligningen sætter forhold for danske pensionister i et bredere lys og giver en slags målestok for omfanget af eventuelle danske problemer. Der sammenlignes på flere måder. Dels sammenlignes niveauerne i de seks lande; er danske pensionister fx rigere eller mere ensomme end i andre lande? Dels sammenlignes indkomstforskellene for sociale relationer og helbred i forskellige lande; er forskellen på rige og fattige danske pensionisters helbred mindre end i andre lande? Endelig sammenlignes aldersforskelle i forskellige lande; falder indkomsten fx hurtigere med alderen i Danmark end i andre lande?

Indkomstniveau og indkomstsammensætningen sammenlignes. Andre økonomiske forhold, der undersøges, er boligforhold og forbruget af enkelte andre specifikke goder og egenvurderingen af økonomien. Vedrørende sociale forhold sammenlignes kontakten med andre mennesker, og vedrørende helbred ses på en generel egenvurdering af helbredet og på, om folk har kroniske lidelser.

Generelt sammenligner vi gennemsnitlige værdier for pensionister – eller mere præcist, personer på mindst 65 år. Vi ser dog også i mange tilfælde på, hvordan alder og indkomst påvirker det belyste emne forskelligt i forskellige lande. Overordnet set er analyserne dog for simple til, at man opnår egentlige forklaringer på variationerne i forholdene i forskellige lande.

1.1. Om de anvendte data

Kilden til disse analyser er European Community Household Panel (ECHP). ECHP er en survey-undersøgelse koordineret af Eurostat og gennemført i de forskellige EU-lande, typisk af de nationale statistikbureauer, men i Danmark af SFI-Survey.

Der spørges i ECHP om fx økonomiske og helbredsmæssige forhold og om sociale relationer. Spørgsmålene retter sig dels mod individet, dels mod den husholdning, som individet er medlem af.

Med hensyn til indkomstvariabler spørges til størrelsen efter skat, både når det gælder samlet indkomst og indkomstkompenerter. Det kan give nogle diskutabile resultater, når det drejer sig om størrelsen af de enkelte indkomstkompenerter, for hvor stor er skattebetalingen af den enkelte indkomstkompenerter med et progressivt skattesystem?¹

¹ Når disse forbehold er nævnt, må man også huske på, at der næppe er bedre alternativer. I Danmark kunne vi godt opnå bedre indkomstdata ved at udnytte registre, men det er ikke givet, at alle andre lande ville kunne gøre det samme. Alternativet til at spørge om nettoindkomst kunne enten være kun at fokusere på bruttoindkomst, hvilket ville skjule relevante landeforskelle, da skatten jo er højere i nogle lande end i andre, eller at spørge om bruttoindkomst og opbygge en avanceret skattemodel i selve ECHP og via denne beregne nettoindkomster. Det sidste ville være interessant, men meget arbejdskrævende.

Interviewpersonerne spørges år efter år. I første år (1994) er et antal husstande tilfældigt udvalgt. I de følgende år bliver stikprøven kun suppleret med flere husholdninger, hvis børn flytter hjemmefra, eller hvis par bliver skilt og danner nye husholdninger. I 1994 var svarprocenten forholdsvis lav, men de, der accepterede første runde, har i høj grad været villige til at fortsætte år efter år.

Vores analyser tager alene udgangspunkt i det seneste år, der er færdigbearbejdede data fra, nemlig interviewundersøgelsen fra 1998 (indkomststørrelserne vedrører 1997). Der er valgt at fokusere på seks lande, og ud over Danmark er det Tyskland, Holland, England (eller rettere UK), Italien og Grækenland. I nogle tabeller og figurer er ét af disse lande udeladt, når der ikke findes svar for det pågældende land.

Stikprøvestørrelsen var på godt 4.000 personer for Danmark i 1998. For de andre lande, vi har valgt at se på, er stikprøven mellem ca. 8.000 og 15.000.

Tabel 1.1 viser stikprøvestørrelsen for udvalgte alderstrin. Stikprøvestørrelsen falder ikke overraskende med alderen.

Tabel 1.1. Stikprøvestørrelse i ECHP 1998 for udvalgte alderstrin.

	Alder						
	57	60	65	70	75	80	85
DE	210	193	108	97	68	25	17
DK	52	45	43	34	27	21	10
GR	179	148	152	149	99	41	31
IT	246	216	170	177	121	47	52
NL	104	102	88	96	76	37	6
UK	100	96	104	76	71	38	27

Kilde: ECHP, 1998.

Alle beløb i nationale valutaer er omregnet til danske kroner efter den købekraftsparitet, der er angivet af ECHP (og som ikke er meget forskellig fra almindelige valutakurser).

I de fleste tilfælde er vi interesserede i husstandens forhold, og mange størrelser er derfor målt pr. hoved i husstanden, fx indkomsten. Ret beset er det ikke antallet af mennesker i husstanden, der anvendes, men en ækvivalensskala, hvor første medlem tæller 1, og de efterfølgende voksne medlemmer tæller 0,7, og børn tæller 0,5 (OECDs skala). Ved at anvende denne skala tages højde for 'stordriftsfordele' i en husholdning.

Problemer og begrænsninger i ECHP-data

Anvendelsen af ECHP-data og lignende datasæt til international sammenligning af levevilkår har tidligere i litteraturen været kritiseret og endda specielt, når det er ældre, der sammenlignes. Især i forbindelse med internationale sammenligninger af indkomst, fattigdom og indkomst for ældre i forhold til erhvervsaktive har usikkerhed og mangler omkring indkomstopgørelsen (og formue) været diskuteret. Følgende er eksempler på problemer med indkomst- og formueopgørelse:

1. I indkomstopgørelsen mangler værdi af skattebetalte serviceydelser til ældre, dvs. offentlig støtte i form af varer og tjenester i stedet for pengebeløb. Eksempler er hjemmehjælp og ydelser fra sygehusvæsenet, men også (for de yngre) værdien af offentligt betalt uddannelse. I England betales en del af huslejen i visse tilfælde direkte til udlejeren. I USA gives hjælp i form af fødevaremærker.
2. Værdien af at bo i ejerbolig og dermed slippe for løbende udgifter er sjældent regnet med i indkomsten. Man kunne tilføje, at værdien af at bo i lejeboliger, der er billige pga. huslejekontrol, heller ikke er medregnet.
3. Formuedata er typisk af dårlig kvalitet.
4. Indbetalinger til pensionsordninger trækkes typisk fra i indkomsten, mens udbetalinger lægges til. Alternativt kunne man betragte indbetalinger og udbetalinger som opsparing og nedsparring og opgøre værdien af fremtidige udbetalinger som formue.
5. Positiv kapitalindkomst er typisk medregnet, men negativ indkomst er ikke fratrasket indkomsten.
6. En del pensionsudbetalinger løber kun en årrække (fx ratepensioner i Danmark med 10 års udbetalinger). Ved opgørelsen af sådanne udbetalinger tages ikke højde for, hvor mange år der fortsat vil blive udbetalt.

Inden vi kort uddyber denne kritik, vil vi begrunde anvendelsen af ECHP med mangel på bedre alternativer. Der findes et andet internationalt datasæt, der formentlig er lidt bedre, hvad angår indkomstforhold, nemlig Luxembourg Income Study, LIS. Dette datasæt er formentlig af bedre kvalitet for Danmark, fordi det gør brug af registerdata frem for survey-data. Det gælder imidlertid ikke for alle deltagende lande, så det er alligevel ikke sikkert, at kvaliteten af LIS er bedre end ECHP til internationale sammenligninger. Den væsentligste begrundelse for at anvende ECHP frem for LIS i dette projekt er dog, at der ikke i LIS er spørgsmål om fx helbred og sociale forhold. I en stor del af de studier, hvor internationale datasæt (herunder også LIS) kritiseres (men altså trods alt bruges), er fokus på indkomst og formue.

Selv uagtet disse punkter kan man kritisere ECHP for stor usikkerhed. I forbindelse med udarbejdelse af en EU-rapport om tilstrækkelige og bæredygtige pensionssystemer (Commission of the European Communities (2002)) baseret på ECHP, har Finansministeriet på registerdata foretaget samme type fattigdomsberegninger som i EU-rapporten og kommer til væsentligt forskellige resultater (se EU-rapporten).² Derudover viser Finansministeriet også, at fattigdomsmålet for ældre (andelen, hvis indkomst er under 50 pct. eller 60 pct. af medianindkomsten for hele befolkningen) falder væsentligt, hvis der tages højde for lejeværdien af at bo i egen bolig og for negative kapitalindkomster. Det skyldes formentlig, at få ældre har store renteudgifter, og mange bor i ejerbolig.

Såvel Casey og Yamada (2002) som Disney og Whitehouse (2002) forsøger at finde summariske mål for betydningen af skattebetalte ydelser og formuens betydning. Sidstnævnte studie har desuden en god, generel diskussion af problemer ved måling af indkomst. For fire af de lande, der er med i dette studie (nemlig Tyskland, Italien, Holland og England), viser Disney og Whitehouse (2002), at den gennemsnitlige formuestørrelse varierer en del over lande. Det skyldes især, at en stor del af formuen er bundet i

² Det vil sige færre fattige ældre i Danmark. Sådanne beregninger er ikke lavet for de øvrige lande, så meningen er ikke at lave alternative internationale sammenligninger, men at påpege usikkerhed i ECHP.

ejerboliger, og at ejerboliger er mere almindelige i England end fx Holland. (Omvendt kan det tænkes, at hollænderne kompenserer for lav boligformue ved høj formue i pensionsordninger – disse er nemlig som nævnt ikke opgjort som formue, men som indkomst ved udbetaling.) Casey og Yamada (2002) viser, at værdien af 'care services' og 'health services' for ældre er meget betydelig i forhold til den kontante indkomst – værdien udgør ca. 50 pct. af den kontante indkomst for Tyskland, Holland og England. Men pudsigt nok er denne værdi meget ensartet over de tre lande, måske fordi sundhedsvæsenet i hovedsagen er gratis i de sammenlignede lande. Disney og Whitehouse (2002) refererer noget større forskelle i værdier af skattebetalte sundhedsydelser for ældre og erhvervsaktive i Tyskland, England og Holland. De erhvervsaktive modtager omtrent værdier af samme størrelse i de tre lande, mens de ældre i Holland modtager mere end i England og specielt Tyskland.

Hvad betyder denne kritik nu for dette papir? Først og fremmest skal de dele af undersøgelsen, hvor indkomsten sammenlignes direkte over lande, tages med varsomhed. Det gælder specielt i afsnit 2. I resten af papiret indgår indkomsten især for at se, om indkomsten samvarierer med andre forhold (sociale eller helbredsmæssige) *inden for* hvert land. Selv om indkomsten muligvis er målt ufuldkomment, korrelerer den indkomst, vi nu engang har målt, givetvist meget kraftigt med et eventuelt bedre indkomstmål, og det er derfor næppe troligt, at de fundne 'indkomsteffekter' ville blive spoleret, hvis man så på andre og bedre indkomstmål.

Hvad angår de 'bløde' spørgsmål om folks subjektive holdninger, lider sammenligningen over lande ved hjælp af ECHP også af problemer: Det er tilstræbt at spørge om 'det samme' i hvert land, men det er alligevel ikke sikkert, at det er lykkedes, fordi spørgsmålet måske opfattes forskelligt i forskellige lande. I de spørgsmål, vi analyserer, viser vi den engelske formulering, som den fremgår af dokumentationen til ECHP, og gør ellers ikke mere ud af problemet.

1.2. Hvad er en pensionist?

Når vi vil sammenligne forholdene for pensionister, er det første problem, hvem der er pensionister i de forskellige lande. Man kan vælge at kalde folk på mindst 65 år for pensionister eller basere definitionen på modtagelse af offentlig alderspension eller på, om de interviewede selv siger, at de har trukket sig tilbage. Uanset hvad man vælger, vil simple landesammenligninger af fx pensionisters helbred være problemfyldte, fordi tilbagetrækningsalderen (hvordan den så end er defineret) kan være forskellig i forskellige lande. Hvis man afgrænser pensionister ved en bestemt alder, vil sammenligningen over lande lide af, at forskellige andele rent faktisk er trukket tilbage. Det er et problem, hvis helbredet afhænger af, om man stadig arbejder eller ej. Hvis man i stedet bruger fx modtagelse af offentlig forsørgelse som kriterium, vil den gennemsnitlige alder være forskellig over lande. Det er et problem, fordi alderen påvirker helbredet. I figurer i papiret er pensionister implicit defineret som personer på mindst 65 år. Vi foretager i øvrigt enkelte estimationer, hvor vi kan bruge mange forklarende variabler (fx ser vi på helbredet som funktion af bl.a. alder og indkomst). I denne type analyser er problemet derfor løst. Tilsvarende laver vi en del figurer, hvor alderen indgår kontinuert, og hvor netop 65-års-alderen ikke spiller nogen speciel rolle (ud over at være markeret).

Vi har sammenlignet forskellige definitioner af tilbagetrækning (modtagelse af offentlig pension, modtagelse af offentlig pension, der udgør over 50 pct. af al indkomsten, selv-rapporteret tilbagetrækning). Det generelle træk er, at tilbagetrækningen sker gradvist i hvert land, der er væsentlige landeforskelle og forskelle mellem de forskellige definitioner. I mangel af klare ideer gør vi ikke mere ved problemet i dette papir, men beder blot læseren huske på, at den grænse, vi har sat ved 65 år, er temmelig vilkårlig (men dog valgt i mange andre studier).

2. Økonomiske forhold

2.1. Indkomster

I afsnittet sammenligner vi indkomsten for personer på mindst 65 år over lande. Vi ser desuden på sammenhængen mellem alder og indkomst.

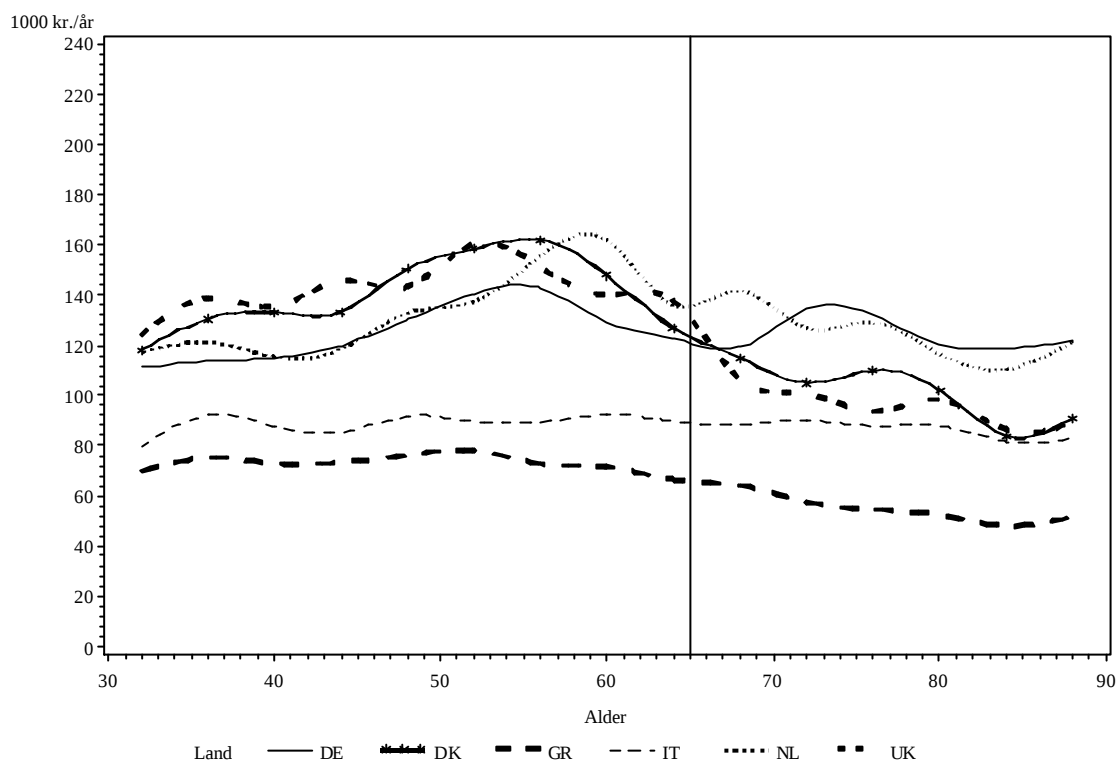
Det indkomstbegreb, vi benytter, er den samlede husstandsindkomst delt med husstandens størrelse (målt ved OECDs ækvivalensskala, se afsnit 1.1). Et alternativ ville være indkomsten for de interviewede personer, men da man må regne med, at alle i en husstand har glæde af husstandsindkomsten, synes den 'ækvivalente husstandsindkomst' at være det bedste mål for velfærd. Personindkomsten udtrykker snarere, hvem der bidrager til husstandens økonomiske velfærd. Fremover vil ordet 'husstandsindkomst' blive brugt i betydningen den samlede indkomst i husstanden i forhold til husstandsstørrelsen målt ved OECD-skalaen.³

De følgende figurer viser husstandsindkomster i de seks EU-lande (Danmark, Tyskland, Holland, England, Italien og Grækenland). Vi viser samlet indkomst, arbejdsindkomst og indkomster modtaget fra det offentlige, således at vi får et billede af indkomstsammensætningen.⁴

³ I øvrigt er der – naturligvis – væsentlig forskel på aldersprofilen af husstandsindkomst og personindkomst: Begge kurver er omvendt-U-formede, men – som man skulle forvente – er formen mere udpræget for personindkomsten, og man kan se, at de midaldrende 'betaler for' deres hjemmeboende børn. Efter 50-60 år falder husstandsindkomsten mindre brat end personindkomsten. Det afspejler formentlig, at en del på fx 70 år er gift med yngre erhvervsaktive.

⁴ Vi har også beregnet kapitalindkomster for de forskellige aldre. De er dog ikke vist, fordi de beregnede tal er meget små i forhold til de øvrige indkomsttyper.

Figur 2.1. Husstandsindkomst i forskellige lande afhængigt af alder.

Kilde:

Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.:

'Total net household income', delt med OECD-mål for husstande, der vægter første voksne med 1, næste voksne med 0,7 og børn med 0,5. Indkomst og alder er for året 1997. Kurverne er tegnet over gennemsnit for fireårs-aldersklasser (under 33, 33-36, ..., 81-84, over 85) og udglattet med en procedure, der i praksis (se kurven for DK) betyder, at observationerne ligger på kurven.

Figuren viser, at ældre danskeres husstandsindkomst ligger midt i landegruppen med mindre indkomst end i Tyskland og Holland, større end i Italien og Grækenland, men på niveau med den gennemsnitlige indkomst for pensionister i England. Formelle statistiske test bekræfter dette. Der er prøvet med tre typer test, der dog alle (omtrent) giver den nævnte konklusion. I alle tilfælde er nulhypotesen, at gennemsnitsindkomsten er ens i Danmark og det land, der sammenlignes med. En simpel t -test tager ikke højde for, at aldersforskellen kan være forskellig i de to lande. En test for parvis samhørende observationer, hvor indkomsten i Danmark og sammenligningslandet sammenlignes for hvert alderstrin, tager højde for dette, men lider (som u -testen) af at forudsætte normalfordelte stokastiske variabler (u -testen gælder approksimativt også for andre fordelinger). Derfor er også forsøgt med en test, der ikke antager noget om fordelingen af indkomsten, nemlig en såkaldt rangtest (en Wilcoxon-test). Teststørrelsen er approksimativt normalfordelt. I testen rangordnes forskellen på indkomsten for Danmark og sammenligningslandet for hver alder efter størrelse, og hver indkomstforskelle tilordnes den tilhørende rang. Teststørrelsen er summen af de rangtal, hvor den danske indkomst er størst. Hvis der er beleg for, at indkomsten i Danmark er større end i sammenligningslandet, vil teststørrelsen være stor (se i øvrigt Andersen m.fl. (1998)).

Tabel 2.1 viser teststørrelsen for de tre test.

Tabel 2.1. Sammenligning af gennemsnitsindkomst for personer på mindst 65 år i Danmark og andre lande.

Lande, som Danmark sammenlignes med	Teststørrelse		
	U-test (normalfordelt)	Parvis samhørende observationer (t-fordelt)	Wilcoxon rangtest (normalfordeling)
DE	-7,0	-2,3	-4,1
GR	17,1	8,1	4,3
IT	6,4	2,5	3,2
NL	-6,3	-1,9	-3,7
UK	2,3	0,6	1,5

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Nulhypotesen er, at indkomsterne er ens i Danmark og sammenligningslandet. Fortegnet på teststørrelsen angiver, om indkomsten gennemsnitlig er større i Danmark (positivt) eller mindre. Teststørrelser over ca. 2 angiver signifikante forskelle. Der er set på personer mellem 65 og 99 år.

Ud fra u-testen, der ikke tager højde for aldersfordeling, konkluderes, at indkomsten er større i Danmark end i England, mens det ikke gælder i de to andre test, der tager højde for aldersfordelingen. Konklusionen er altså, at ældre danskere gennemsnitligt har højere indkomst end ældre i Grækenland og Italien, lavere end i Tyskland og Holland og på niveau med de ældre i England.

Figur 2.1 viser også, at indkomsten falder kraftigt med alderen i Danmark og England sammenlignet med Tyskland, Holland og Italien. Man skal huske på, at figuren er baseret på data fra et enkelt år. En sammenligning af to alderstrin er derfor sammensat dels af en alderseffekt (dvs. et estimat for, hvordan indkomsten for hver enkelt individ vil udvikle sig), dels en generationseffekt (dvs. effekten af at være født tidligt eller sent). Det store fald for Danmark kan derfor enten tolkes som, at indkomsten må forventes at falde for den gennemsnitlige dansker, der nærmer sig tilbagetrækningsalderen, eller som et udtryk for, at de midaldrende i observationsåret (1997) har haft særligt gode indkomstmuligheder. Generationsforskelle kan også være grunden til, at de unge i Grækenland har så relativt høj indkomst i forhold til de ældre.

Der er en grund til at være kritisk over for figur 2.1 og mange af de følgende kurver, der vedrører indkomst. Der er spurgt til nettoindkomstbegrebet, og det er næppe veldefineret præcist, hvad det dækker over. Specielt kan man forestille sig, at mange interviewede, der månedligt bidrager til ansættelsesrelaterede pensionsordninger, mens de er erhvervsaktive, rapporterer om indkomsten fratrukket disse bidrag, og tilsvarende mange pensionister rapporterer om indkomst inklusive udbetalingerne (dvs. inkl. nedsparingen af de opsparede midler). Imidlertid kan man med mindst lige så stor ret mene, at nedsparingen er forbrug af formue (og derfor ikke indkomst), og at indbetalinger til pensionsordninger ikke er væsentligt forskelligt fra anden privat opsparing, fx køb af obligationer, og derfor ikke bør trækkes fra i nettoindkomsten. Hvis denne tanke er rigtig, kunne man alternativt have tegnet en aldersprofil for indkomst, der var mere omvendt-U-formet end figur 2.1.

Vi har forsøgt formelt at teste for, om indkomstfaldet fra toppunktet omkring 55 år til et stykke ind i pensionsalderen er forskelligt i Danmark og hvert af de øvrige lande. Det er gjort ved en simpel regression af forskellen på gennemsnitsindkomsten i Danmark og sammenligningslandet for hver alder som funktion af alderen.

Tabel 2.2 sammenfatter resultatet.

Tabel 2.2. Indkomstforskelle som funktion af alder.

Sammenligningsland	Parameterværdi	Signifikanssandsynlighed
DE	-2,8	0,000
GR	-1,9	0,001
IT	-2,6	0,000
NL	-1,4	0,084
UK	0,3	0,462

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Modellen er: Gennemsnitshusstandsindkomst i DK ved alder a minus tilsvarende i fx GR = parameter * alder a (+ konstant + støjled). Der er testet for personer mellem 55 og 76 år.

Tabellen viser, at indkomsten falder hurtigere i Danmark end i fire af de øvrige lande (indkomsten falder med mellem 1,4 og 2,8 tusinde kr. pr. år hurtigere i Danmark end i de øvrige lande.). Der er ikke denne type forskel på Danmark og England.

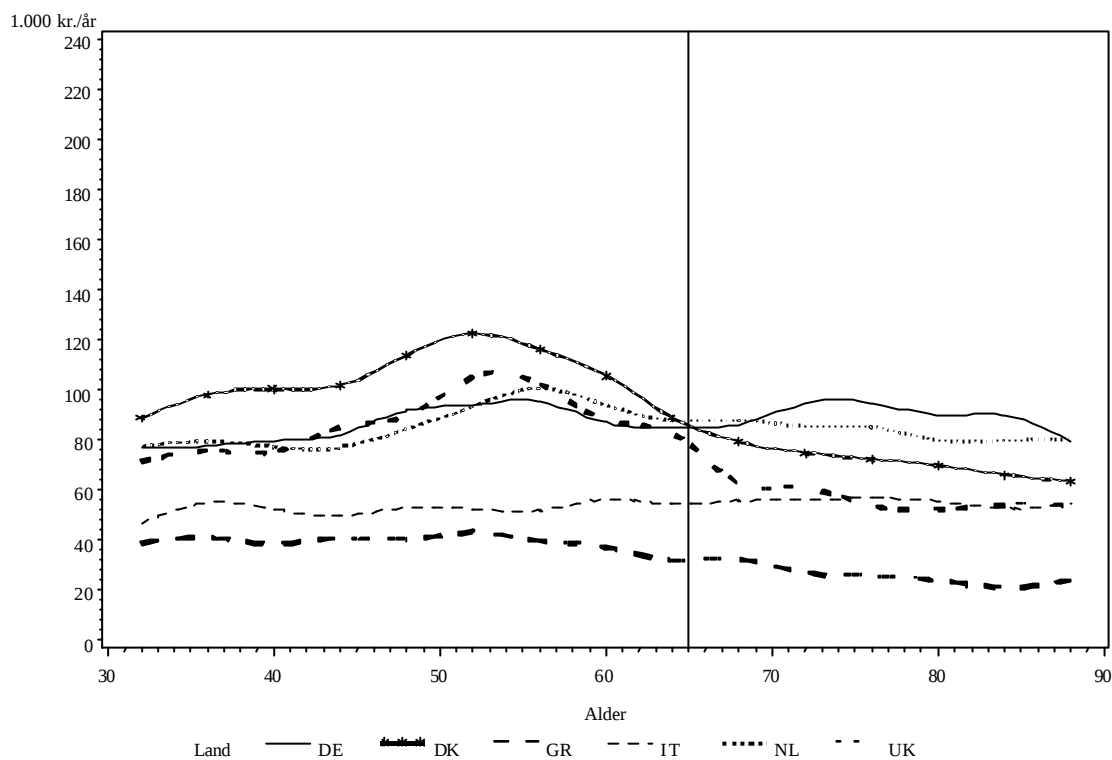
Eurostat (2000) finder også på baggrund af ECHP, at indkomsten blandt modtagere af pensioner er på niveau med indkomsten for alle aldre. De finder som vi, at sammenlignet med erhvervsaktive er ældres indkomst lavest i Danmark og højest i Holland og Italien. Endelig finder de samme rangordning af ældres indkomster over lande, som vi finder.

På baggrund af data fra Luxembourg Income Study finder Casey og Yamada (2002) derimod noget anderledes resultater, nemlig et generelt lavere niveau for ældres indkomster sammenlignet med erhvervsaktives. (Casey og Yamada har også analyseret forbrug, hvor ældre pars forbrug omvendt er større end erhvervsaktive pars.) En forklaring på noget af forskellen kan være, at Casey og Yamada ser på personindkomst, mens vi ser på husstandsindkomst. Hvis personindkomster er højest for erhvervsaktive, og hvis en del tilbagetrukne er gift med erhvervsaktive, vil indkomstforskellen blive udjævnet ved at se på husstandsindkomst. Det er dog ikke rimeligt at tro, at dette kan forklare hele forskellen på, hvad Casey og Yamada finder, og hvad vi finder. Formentlig er der forskelle i definitionen af indkomster.

I en survey-artikel refererer Disney og Whitehouse (2002) resultater på linje med det, vi har fundet (endda til dels på samme materiale som Casey og Yamada). De finder, at indkomsten for personer på mindst 65 år er høje sammenlignet med yngres indkomster.

I papiret fokuserer vi særligt på den del af de ældre med lavest indkomst. Figur 2.2 viser første kvartil for husstandsindkomsten afhængigt af alder for hvert land. Igen er aldersafhængigheden værd at have med i betragtning, når vi sammenligner indkomster i forskellige lande, for det er jo næppe overraskende, at fx danskere på mindst 65 år har højere indkomst end tilsvarende grækere.

Figur 2.2. Første kvartil for husstandsindkomst for forskellige lande afhængigt af alder.

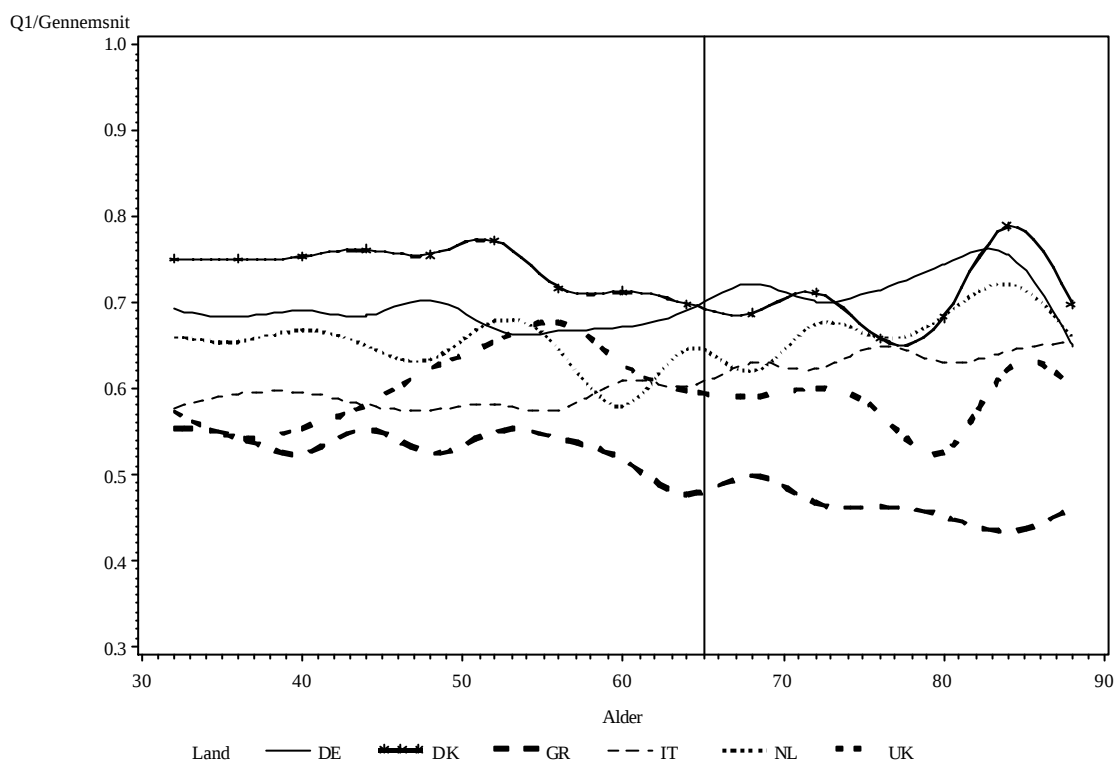
Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.
Anm.: Se figur 2.1.

Figuren viser, at første kvartil for personer på mindst 65 år i Danmark ligger midt i landegruppen, således som det også gjaldt for gennemsnitsindkomsten. Dernæst genfindes det træk, at indkomsten falder kraftigere i Danmark end i de øvrige lande. Blandt de erhvervsaktive er første kvartil langt højere i Danmark end i de øvrige lande. Formelle test for niveauet blandt ældre i Danmark sammenlignet med hvert af de øvrige lande viser, at de forskelle, man kan se af figuren, ikke er tilfældigheder.⁵

Figur 2.3 viser et mål for uligheden i de seks lande. Da vi ønsker at fokusere på den nederste del af indkomstfordelingen, måler vi ulighed ved første kvartil i forhold til gennemsnitshusstandsindkomsten.

⁵ For eksempel giver en Wilcoxon rangtest næsten så stor teststørrelse som overhovedet muligt, fordi indkomsten i Danmark for næsten hvert alderstrin er enten højere eller lavere end sammenligningslandets indkomst.

Figur 2.3. Ulighed i forskellige lande afhængigt af alder målt som første kvartil i forhold til gennemsnittet af husstandsindkomsten.

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.
Anm.: Se figur 2.1.

I Danmark er uligheden relativt lav både blandt yngre og personer over 65 år. Generelt er uligheden temmelig ens over forskellige aldre – man kunne på forhånd måske have gættet på, at uligheden ville have været større blandt de ældre, og det vil formentlig også gælde, hvis vi havde set på formuer frem for indkomster.

Disney og Whitehouse (2002) finder resultater på linje med vores, nemlig at i Danmark er ældre overrepræsenteret i den nederste del af indkomstfordelingen for hele befolkningen (det er på linje med faldet for første kvartil af indkomsten i figur 2.2 for Danmark), men også at uligheden er lav inden for gruppen af ældre i Danmark (som i figur 2.3).

Sammensætningen af husstandsindkomsten for personer over 65 år er vist i tabel 2.3.

Tabel 2.3.a. Sammensætning af indkomst, gennemsnit for personer på mindst 65 år, 1.000 kr. pr. år.

	Arbejdsindkomst	Social forsikring	Kapitalindkomst
DE	11,85	104,57	7,85
DK	6,82	83,80	10,39
GR	14,44	35,17	4,49
IT	17,90	64,82	3,97
NL	3,21	112,82	9,16
UK	8,91	74,30	12,52

Tabel 2.3.b. Sammensætning af indkomst, gennemsnit for personer på mindst 65 år, fordeling på indkomsttyper.

	Arbejdsindkomst	Social forsikring	Kapitalindkomst
DE	0,10	0,84	0,06
DK	0,06	0,84	0,10
GR	0,26	0,65	0,08
IT	0,20	0,75	0,05
NL	0,02	0,91	0,07
UK	0,09	0,78	0,13

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Der er spurgt om "total net income from work", "total social transfer receipts", "non-work private income". Oplysningerne vedrører 1997.

Sociale forsikringer udgør størstedelen af indkomsten i alle lande, og arbejdsindkomst udgør kun en lille del. Niveauet for de danske sociale forsikringer er under niveauet i Tyskland og Holland, lidt over niveauet i England og meget over niveauet i Italien og Grækenland. Grunden til, at ældre tyskere og hollændere har så stor samlet indkomst i forhold til ældre danskere og englændere (jf. figur 2.1), er altså de højere sociale indkomster. I de lande, hvor den sociale indkomst i absolut niveau er mindst, har personerne på mindst 65 år absolut størst arbejdsindkomst. Således er arbejdsindkomsten for danskere i aldersgruppen kun på 38 pct. af arbejdsindkomsten hos italienere. I hvert fald to forklaringer herpå ligger umiddelbart for; enten mindsker gode offentlige ordninger nødvendigheden eller tilskyndelsen til at arbejde eller også gælder, at arbejdsindkomst hos ældre specielt findes blandt selvstændige kombineret med, at mange selvstændige specielt findes blandt de lande med laveste offentlige forsikringer (Italien og Grækenland).

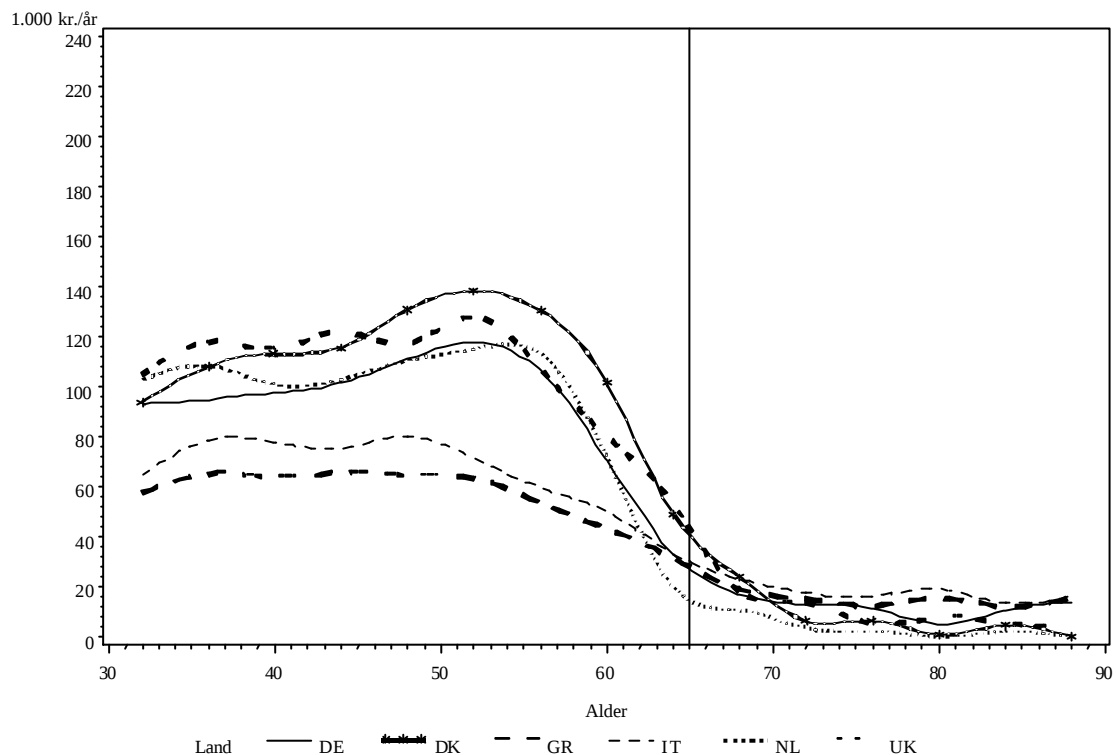
Der er foretaget en rangtest (jf. teksten til tabel 2.1) for, om arbejdsindkomsten blandt ældre i Danmark er forskellig fra hvert af de fem andre lande. Forskellen mellem Danmark og England er ikke signifikant, men testen bekræfter de øvrige forskelle, som tabel 2.3 viser.

Fordelingen på social forsikring og kapitalindkomst er formentlig principielt svær at drage, idet det kan være svært at afgøre, om fx en arbejdsmarkedsrelateret pensionsordning er en social indkomst eller en kapitalindkomst. Ud fra de små procentandele for

kapitalindkomst kunne man gætte på, at mange interviewpersoner opfatter de fleste ordninger som sociale ordninger.

Figur 2.4 viser de samme forhold dog for et bredere aldersspektrum, således at vi får sat forskellene blandt landenes ældre befolkninger i lys af forskellene før tilbagetrækning.

Figur 2.4. Husstandsarbejdsindkomst i forskellige lande afhængigt af alder.

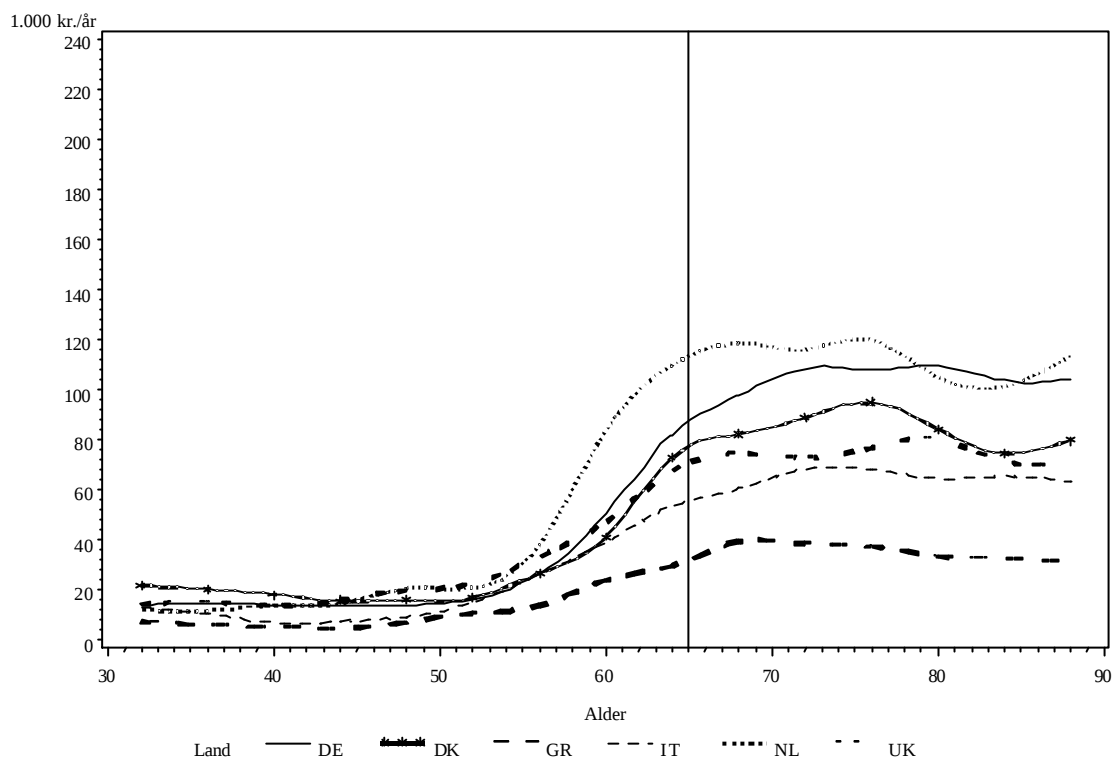

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.
Anm.: Se tabel 2.3.

Betragter man de sydeuropæiske lande som én gruppe og de øvrige lande som en anden gruppe, er det nogenlunde tydeligt, at niveauet for arbejdsindkomst skifter rang; før alderen omkring tilbagetrækning er indkomsten lavest hos de sydeuropæiske lande, mens det er modsat efter omkring 70 år. Toppunktet for arbejdsindkomsten ligger på den anden side relativt tidligt for de sydeuropæiske lande, nemlig omkring slutningen af 40'erne, mens indkomsten først aftager fra midt i 50'erne for de øvrige lande.

Figur 2.5 viser pensionsindkomster afhængigt af alderen.

Figur 2.5. Husstandspensioner i forskellige lande afhængigt af alder.

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Se figur 2.1.

I Tyskland og specielt Holland stiger de sociale ydelser ved yngre aldersklasser end i Danmark og ender på et højere niveau. De sociale indkomster i England udvikler sig over alderen som de danske. Det er nærliggende at forsøge at se aldersafhængigheden af arbejdsindkomst og sociale pensioner i figur 2.4 og 2.5 som spejlbilleder af hinanden i den forstand, at lande med gode offentlige muligheder for tidlig tilbagetrækning også bliver de lande, hvor tidlig tilbagetrækning rent faktisk forekommer. Om noget sådant gælder, kræver dog et arbejde ud over dette papirs rammer at analysere.

De viste figurer og tabeller giver et samlet billede af indkomsterne for personer på mindst 65 år i de seks lande. I Danmark er den samlede gennemsnitlige husstandsindkomst lidt lavere end i Tyskland og Holland, men på niveau med England og lidt højere end i Italien og væsentligt højere end i Grækenland. De samme landeforskelle gør sig gældende, når man ser på de ældre med lavest indkomst frem for gennemsnitsindkomster. Da sociale ydelser udgør størstedelen af indkomsten blandt de ældre, er det forskelle i disse ydelser, der forklarer indkomstforskellene over lande. Landeforskelle i ældres arbejdsindkomst kompenserer for forskelle i sociale ydelser, idet de lande, hvor den samlede indkomst er lavest for ældre, er de lande, hvor de ældre tjener højest arbejdsindkomst.

Sammenholdes indkomsterne blandt ældre i de seks lande med indkomsten i de erhvervsaktive år, adskiller Danmark sig fra de øvrige lande ved, at indkomsten falder fra at være blandt de højeste i de seks lande til at være midt i gruppen, således at generati-

onsforskellene derfor er relativt store i Danmark. Det gælder både for gennemsnit af husstandsindkomst og for dem med lavest indkomst.

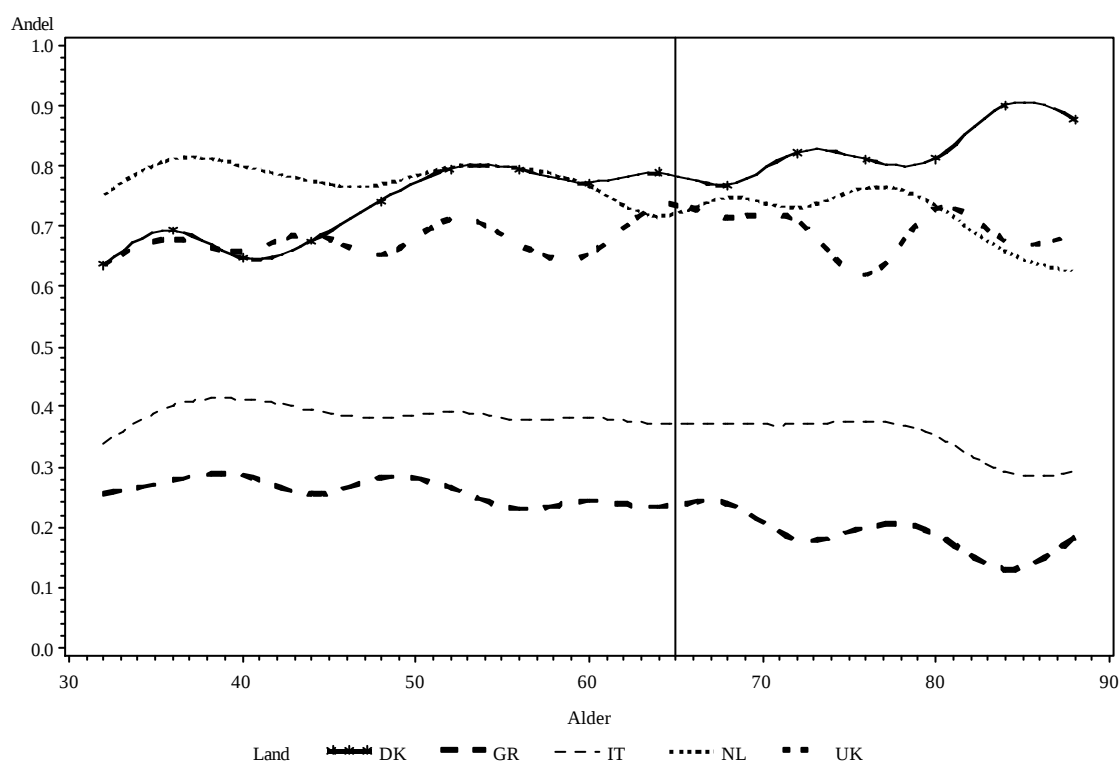
2.2. Subjektiv vurdering af økonomien og specifikke goder

ECHP-databasen indeholder svar på spørgsmål om den subjektive opfattelse af økonomien. Et spørgsmål er det meget generelle, om 'økonomien hænger sammen'. Andre spørgsmål går ud på, om husholdningen har råd til forskellige konkrete goder. Vi har udvalgt enkelte goder, fordi de eksemplificerer indkomst- og landeforskelle. Endelig ser vi på boligforhold.

Subjektiv vurdering af økonomien

Figur 2.6 illustrerer, i hvilken grad de interviewede mener, at deres husholdnings økonomi hænger sammen.

Figur 2.6. Fordeling af vurdering af, om økonomien hænger sammen¹, afhængigt af alder.

Kilde:
1

Egne beregninger på ECHP, 1998.

Der er spurgt om: '...is your household able to make ends meet ...' med seks svarkategorier. I figuren er økonomien defineret til at hænge sammen, hvis der er svaret 'fairly easily' eller bedre, og til det modsatte, hvis der er svaret 'with some difficulty' eller værre.

Anm.: Der er ikke oplysninger fra Tyskland. Se figur 2.1 vedrørende udglætning af kurver.

Ældre danskere er i højere grad end ældre i andre lande tilfredse med deres økonomi. Forskellen mellem Danmark, Holland og England er dog væsentligt mindre end mellem de nord- og sydeuropæiske lande. Formelle test for forskellen mellem tilfredshed blandt ældre i Danmark og hvert af de øvrige lande bekræfter, hvad figuren viser, nemlig at forskellene ikke skyldes tilfældigheder.⁶

Det kan måske undre, at de ældre ikke er mere tilfredse i Holland og Tyskland, hvor figur 2.2 viste, at indkomsten var særdeles god for de ældre. Tilsvarende gælder for de ældre i Italien, at forskellen angående tilfredshed i forhold til ældre i Danmark er større, end hvad man skulle gætte på ud fra indkomsterne i figur 2.2. En oplagt forklaring kan være, at indkomsten ikke forklarer alle relevante økonomiske forskelle. Man kan forestille sig, at ældre i Holland, Tyskland og Italien skal betale for flere ydelser selv, fx vedrørende helbred.

Ser man på afhængigheden af alderen, er det kun i de sydeuropæiske lande, der er tendens til, at tilfredsheden med økonomien aftager med alderen, således som indkomsten gjorde. I Danmark er der endog tendens til, at stadig flere er tilfredse med økonomien, desto højere alderen er, mens der ingen sammenhæng er mellem alder og tilfredshed med økonomien i Holland og England.

Det er forsøgt at adskille indkomst- og alderseffekter for folks subjektive vurderinger af, om økonomien hænger sammen. For personer mellem 50 og 84 år har vi set på, hvordan tilfredshed med økonomien statistisk set hænger sammen med indkomsten og alder, når de to variabler (og enkelte andre) inddrages samtidigt. Når vi også inddrager personer i den erhvervsaktive alder, er det, fordi vi netop er interesseret i det forhold, at indkomsten falder ved overgang til pension, men tilfredsheden med økonomien ikke falder. Meningen med analysen er naturligvis også at sammenligne landene. Men det viste sig, at folk i forskellige lande er så forskelligt påvirket af de to centrale variabler (indkomst og alder), at der ikke er ide i at estimere et fælles reaktionsmønster i forskellige lande.

Vi har estimeret, om sandsynligheden for, at folks svar ligger i hver af de seks svarmuligheder 1 ... 6, hvor 1 svarer til, at økonomien hænger dårligst sammen. Vi har brugt en ordnet logit-model.

Uddrag af resultatet er sammenfattet i tabel 2.4. Hvis en parameter knyttet til en variabel er negativ, betyder det, at der er mindre chance for at få økonomien til at hænge sammen – så det er *utilfredshed* med økonomien, vi estimerer. Parameteren til indkomsten er således negativ i alle lande. Hvis der er en eller to stjerner knyttet til parameteren, kan man være relativt sikker på, at parameteren har det angivne fortegn i virkeligheden.

⁶ Der er foretaget kontingenttest for antallet i hver aldersklasse, der svarer, at økonomien hænger sammen. Nulhypotesen er, at i hver aldersklasse svarer samme andel i Danmark og sammenligningslandet, at økonomien hænger sammen. For sammenligning med Holland er signifikanssandsynligheden ca. 3 pct., for sammenligning med de øvrige lande væsentligt lavere.

Tabel 2.4. Estimation af utilfredshed med økonomi forklaret ved alder og indkomst.

	Land				
	DK	GR	IT	NL	UK
	Estimat	Estimat	Estimat	Estimat	Estimat
50-54 år	0,0370	0,0016	-0,0498	-0,1730 *	0,0728
55-59 år	0,0828	0,0058	-0,0122	0,0222	0,1691
60-61 år	0 -	0 -	0 -	0 -	0 -
62-63 år	0,1582	0,0843	0,0122	-0,1813	0,2063
64-65 år	0,1611	0,1557	0,0922	-0,1378	-0,1949
66-67 år	-0,3229	0,0101	-0,0377	-0,1141	-0,1271
68-69 år	-0,2472	0,1381	-0,2533 *	-0,1042	-0,1086
70-74 år	-0,2728	0,0230	-0,0631	-0,1898	0,0734
75-79 år	-0,4367 **	0,1266	-0,0920	-0,1573	-0,0078
80-84 år	-0,6446 **	0,0096	0,0925	-0,2910	0,1262
Husstandsindkomst	-0,0077 **	-0,0187 **	-0,0180 **	-0,0065 **	-0,0078 **

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Der er ikke oplysninger fra Tyskland. Bemærk, at indkomsten angiver indkomsten i 1997, mens de øvrige variabler angår 1998. Ud over de viste variabler er der estimeret 6 konstantled (en for hver svarkategori), parametre angående civilstand og en parameter til en sammenligningsindkomst (gennemsnittet for alderen i landet). Der er spurgt om: '...is your household able to make ends meet ...' med seks svarkategorier fra 'with great difficulty' til 'very easily'. ** symboliserer signifikanssandsynlighed på under 2,5 pct. og * signifikanssandsynlighed mellem 2,5 pct. og 5 pct.

Tabellen viser, at husstandsindkomsten har signifikant betydning for utilfredsheden med økonomien – andet ville også være underligt. Der er ikke noget klart fælles mønster over landene i sammenhæng mellem alder og tilfredshed. Kun i Danmark er der en forholdsvis tydelig sammenhæng, idet parametrene falder, desto højere alderen er. Det betyder, at ældre er mere tilfredse med økonomien end yngre. Kun to af parametrene er statistisk signifikante for Danmark, men det relativt klare mønster i parameterværdierne giver en yderligere tro på sammenhængen.

Man kan måske undre sig over, at der ikke i fx Holland er et mønster som i Danmark, når der nu er taget højde for indkomsten. Man kunne tro, at for given indkomst ville den økonomiske tilfredshed stige med alderen, fx som følge af, at de økonomiske behov faldt. En forklaring kan som nævnt være, at nogle får nye økonomiske behov, måske knyttet til udgifter til læge og medicin.

Civilstand og køn er også inddraget, men ikke vist. Der er ikke klare kønsforskelle. Enlige er i alle lande mere tilfredse end par, men det er til dels uinteressant, fordi det blot kan tolkes som, at den OECD-skala (jf. afsnit 1.1), vi har brugt til at definere husstandsindkomst, ikke er velegnet til dette formål.⁷

⁷ OECD-skalaen korrigerer 'for lidt' for stordriftsfordele i husholdningen. De 30 pct. 'rabat' for anden voksen i OECD-skalaen burde måske være 50 pct., for at husstandsindkomsten er korrigeret velfærdsmæssigt korrekt for stordriftsfordele.

Der findes en større litteratur om sammenhængen mellem folks generelle vurdering af deres livskvalitet og deres 'faktiske' økonomiske vilkår. 'Tilfredshed med tilværelsen' er et noget bredere spørgsmål end vores spørgsmål, om hvorvidt økonomien hænger sammen; men de to spørgsmål må dog forventes at minde lidt om hinanden. Easterlin (2001) refererer en del af denne litteratur og forsøger at udbygge teorien om sammenhæng mellem 'subjektive' og 'objektive' mål for en husholdnings økonomi. En del af litteraturen kan også have relevans for de subjektive spørgsmål om helbred og sociale forhold, som vi studerer i afsnit 3 og 4. Easterlin noterer, at folk rent faktisk svarer på spørgsmål om deres livs kvalitet kogt ned til (fx) fem svarmuligheder. Man kan tvivle på, om folk svarer på det samme eller opfatter spørgsmålet vidt forskelligt, men Easterlin refererer et studie (fra 60'erne), hvor det viser sig, at der over lande er stor grad af overensstemmelse om, hvad folk ønsker af livet, og han bruger dette som argument for, at svarene på de generelle livsspørgsmål derfor godt kan sammenlignes fx over lande. Ydermere er materielle livsvilkår overalt et af de punkter, der lægges mest vægt på.

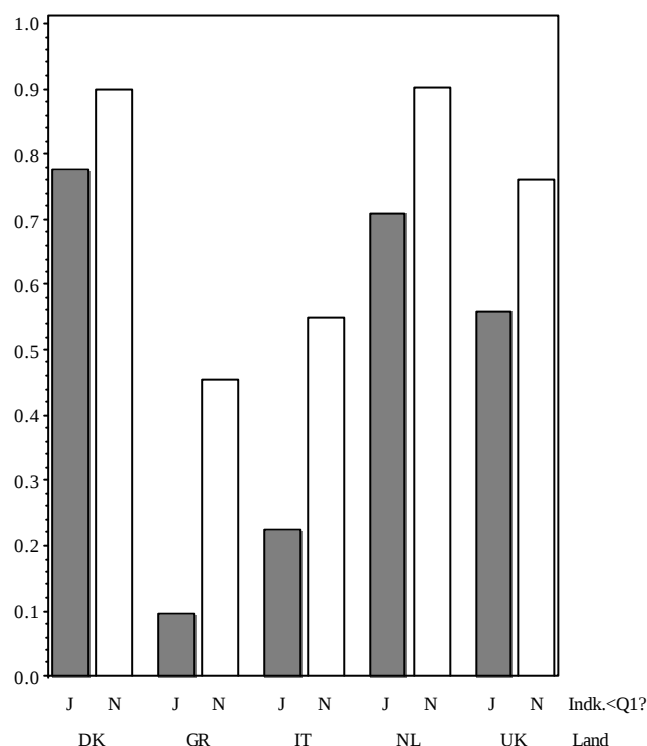
Easterlins hovedsigte er at forklare det empiriske fænomen, at når personer med høj og lav indkomst sammenlignes på et bestemt tidspunkt, så har den rige gennemsnitligt størst tilfredshed med tilværelsen. Men ser man på tilfredsheden i et livscyklusperspektiv, så følger tilfredsheden ikke indkomsten – tilfredsheden er groft sagt konstant over livet, mens indkomsten stiger indtil en vis alder (omkring 50) og derefter måske falder. Det er til dels noget tilsvarende, vi har fundet, idet vores mål for tilfredsheden, som vist i figur 2.6, ikke følger indkomsten over livsforløbet, men dog er der en indkomsteffekt, som vist i tabel 2.4, hvor vi finder sammenhæng mellem indkomst og tilfredshed, når der er kontrolleret for alder. Easterlin foreslår den (naturlige) forklaring, at folks aspiration tilpasses (øges) gennem livet, således at øgede krav til tilværelsen og øget indkomst følges ad og tilsammen holder tilfredsheden uændret. Han finder empirisk belæg herfor.

Vedrørende de subjektive spørgsmål i dette papir har vi forsøgt noget, der minder herom, nemlig at inddrage en variabel, der kan fange det sammenligningsgrundlag, man kan forestille sig, at folk har, når de svarer på disse spørgsmål (der jo uundgåeligt kræver, at den interviewede sammenligner sig med et eller andet). For egenvurderingen af økonomien har vi fx inddraget den gennemsnitlige tilfredshed blandt personer på samme alder i samme land. I Easterlins aspirationsteori kan man forestille sig, at folk aspirerer til et niveau af tilfredshed, der er sammenligneligt med andre på samme alder i samme land. For helbredsspørgsmålet i afsnit 4 har vi på tilsvarende vis forsøgt inddraget det gennemsnitlige helbred. Hvis sammenligningshypotesen eller Easterlins aspirationshypotese er rigtig, skulle man forvente, at den enkeltes tilfredshed faldt, når sammenligningsgruppens (aspirationen) steg. Det finder man også for nogle spørgsmål. Imidlertid er der andre statistiske problemer, der gør, at vi ikke viser resultaterne for disse – ellers i princippet – interessante empiriske spørgsmål.

Ferier og middage

Figurer 2.7 og 2.8 viser, om den interviewede mener, at husholdningen har råd til at tage på ferie og invitere venner på middag en gang om måneden. Figuren er opdelt på to indkomstkategorier, nemlig gruppen med indkomst lavere end første kvartil (i hvert land) og de øvrige husholdninger. Vi kan derfor undersøge, om der er indkomsteffekter i den nedre del af indkomstfordelingen.

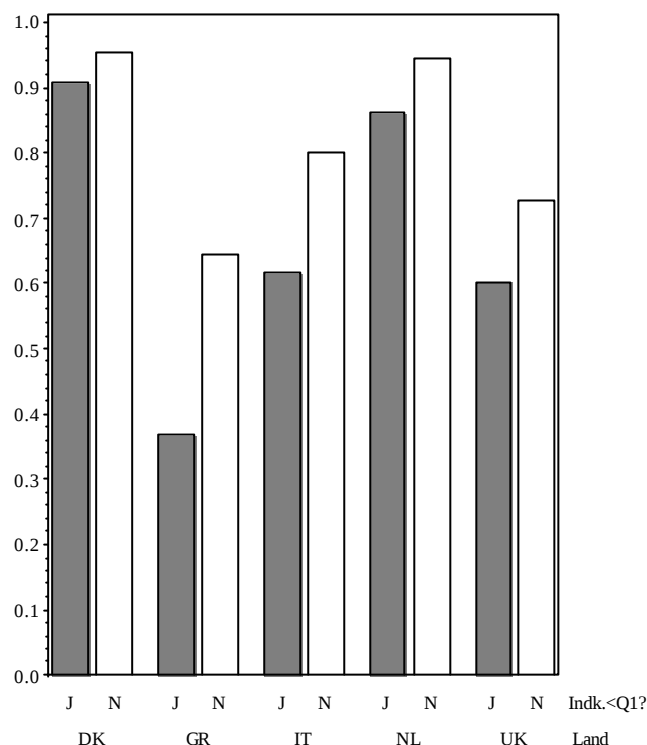
Figur 2.7. Andel, der har råd til at tage på ferie, særsilt på indkomstkategori, personer på mindst 65 år.

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Der er ikke oplysninger fra Tyskland. Der er spurgt om husholdningen, hvis ønsket, kunne ' – Paying for a week's annual holiday away from home' med to svarmuligheder.

Figur 2.8. Andel, der har råd til at invitere venner på besøg en gang om måneden, særligt på indkomstkategori, personer på mindst 65 år.

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Der er ikke oplysninger fra Tyskland. Der er spurgt om husholdningen, hvis ønsket, kunne ' – Having friends or family for drink or meal at least once a month' med to svarmuligheder.

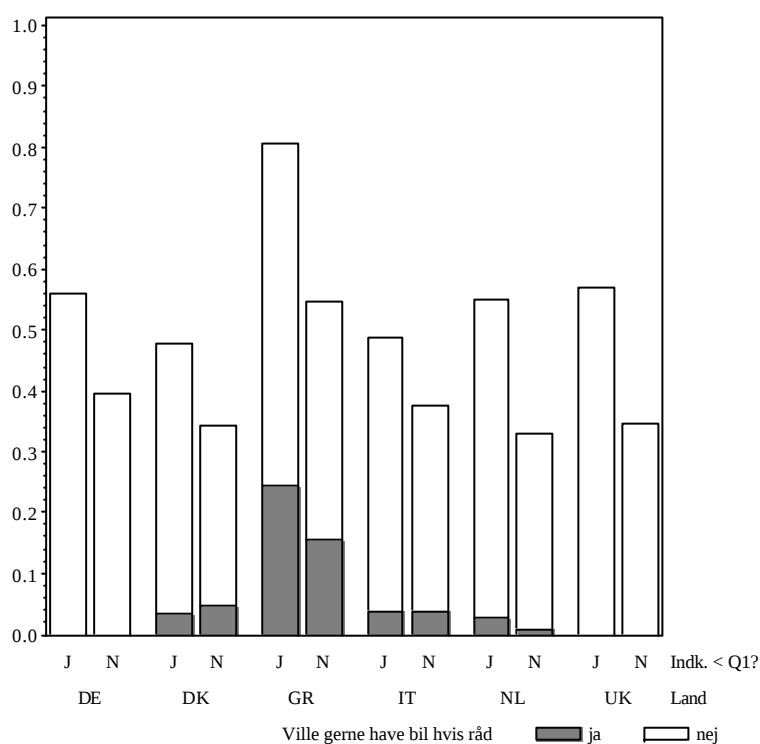
De to figurer viser en indkomsteffekt for pensionister i alle lande på begge spørgsmål, men som man skulle forvente mest tydeligt for det dyreste gode, nemlig ferie. Forskellen mellem personer med indkomst over og under første kvartil er størst i de fattigste sydeuropæiske lande. I eksempelvis Danmark er indkomsteffekten dog ikke så kraftig, at dem med lavest indkomst som gruppe på nogen måde er udelukket fra de to goder.⁸ I Danmark har personer på mindst 65 år i lige så høj grad som i Holland råd til de to goder – til trods for, at vi i figur 2.1 så, at hollandske ældre havde større indkomst end danske ældre. Landeeffekterne er altså ikke udelukkende et andet udtryk for indkomsteffekter. De to figurer bekræfter det indtryk, vi fik fra analysen af det generelle spørgsmål om tilfredshed med økonomien med hensyn til landeforskelle og indkomsteffekter, nemlig at Danmark ligger i toppen af landene, og at der er indkomsteffekter i landene.

⁸ Mens man dog skal huske på, at der kan være stor forskel på, om folk *kunne* købe godet, hvis de ønskede det nok, og på, om de rent faktisk gør det.

Bil

Figur 2.9 viser besiddelsen, eller rettere 'ikke-besiddelsen', af bil for personer på mindst 65 år. Figuren viser også den andel af personerne, der ikke har godet, men som gerne ville have det, hvis økonomien tillod det (dog ikke besvaret for Tyskland og England).

Figur 2.9. Andel personer på mindst 65 år, særskilt på indkomstkategori i husstande uden bil.

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Oplysninger mangler fra Tyskland og England.

I hvert land er det tydeligt, at indkomsten spiller en rolle for, om de ældre har bil. Andelen, der ikke har bil, fordi de ikke har råd, er dog langt mindre end den samlede andel uden bil – det er derfor kun i begrænset omfang økonomien, der forhindrer ældre i at have bil, hvis svarene skal tages for pålydende. Formentlig kan man forestille sig, at nogle svarer, at de kunne få råd, hvis de prioriterede bil *meget* højt, dvs. sparede meget på andre goder eller tog et job for at få råd.

Sammenligningen over lande er lidt anderledes end i de øvrige forhold, vi tidligere har set på, idet Italien er på niveau med de andre lande eksklusive Grækenland. De høje danske bilpriser taget i betragtning er det overraskende, at så få ældre i Danmark ikke har bil. (Ser man i øvrigt på hele befolkningen, ændrer billedet sig væsentligt for Danmark.)

Bolig

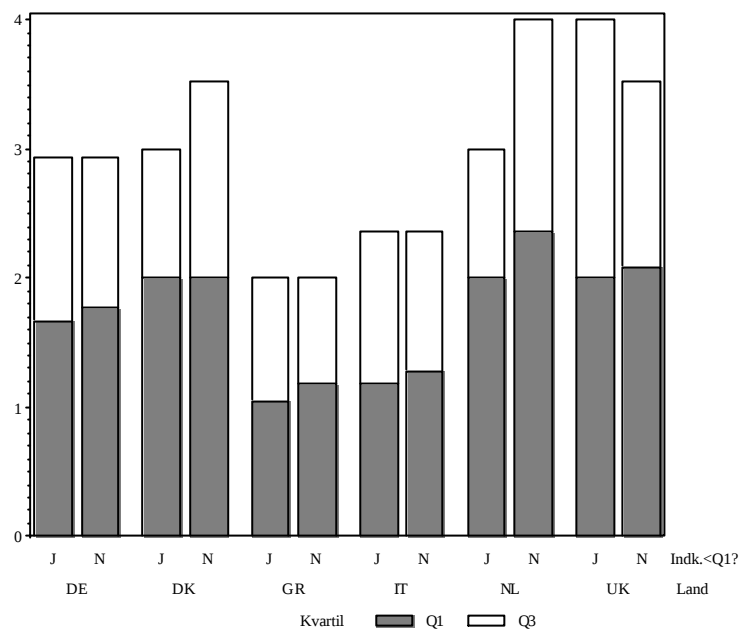
Boligforhold illustrerer vi alene ved antal værelser i husstanden sat i forhold til husstandsstørrelsen.⁹

Vi viser den type figurer, vi hidtil har vist, men med endnu en type variation beskrevet i figurerne, nemlig den variation, der ikke er forklaret ved de øvrige faktorer (land, indkomst, alder) – det kunne i mangel af bedre kaldes individforskelle. For eksempel viser vi vedrørende antal værelser 1. kvartil og 3. kvartil *inden for* hver kombination af land og indkomstkategori. Denne variation kan altså ikke tilskrives geografi eller indkomst, men andre faktorer, fx folks individuelle valg. (Det er naturligvis for enkelt at sige, at der er taget højde for indkomst, for indkomsten varierer naturligvis væsentligt inden for de simple grupperinger. Ligeledes er det for simpelt at hævde, at variationen er udtryk for forskellige personlige valg. Variationen kunne fx være udtryk for prisforskelle på boliger, eller alt muligt andet end land og indkomstkategori.)

Figur 2.10 viser første og tredje kvartil af antallet af værelser i hvert land og indkomstkategori. Forskellen på første og tredje kategori afspejler altså variationer, der i mindre grad kan tilskrives indkomstforskellen, men måske i højere grad husholdningens eget valg (eller rene tilfældigheder).

⁹ Vi har også overvejet andre kvalitetsmål end antal værelser. I ECHP er også spurgt, om forskellige installationer findes. Men i mange tilfælde er det nogle, som næsten alle har, fx toilet, eller også er det installationer, hvor landeforskelle kan være begrundet i klima snarere end udtryk for velstandsforskelle, fx centralvarme. Endelig kunne man overveje at se på boligudgiften som en approksimation for boligkvalitet. Men det giver næppe mening, fordi boligudgiften kan variere af mange andre grunde end kvaliteten. For lejeboliger afhænger udgiften af, i hvilken grad lejen er reguleret, og for ejerboliger afhænger udgiften af, i hvilken grad lånene i boligen er betalt.

Figur 2.10. Værelser i forhold til husstandsstørrelse blandt personer på mindst 65 år (1. kvartil og 3. kvartil), særskilt på indkomstkategori.

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Der synes kun at være klare indkomsteffekter i Holland. De sydeuropæiske, relativt fattige lande har færrest værelser til rådighed pr. OECD-enhed, mens boligstandarden i de øvrige lande er omtrent ens, måske med lidt bedre standard i England.

Variationen inden for hver indkomstgruppe i hvert land, fx forskellen mellem første og tredje kvartil for personer med lav indkomst i Danmark, er typisk temmelig stor, og overordnet set mindst af stor betydning som lande- og indkomsteffekter.

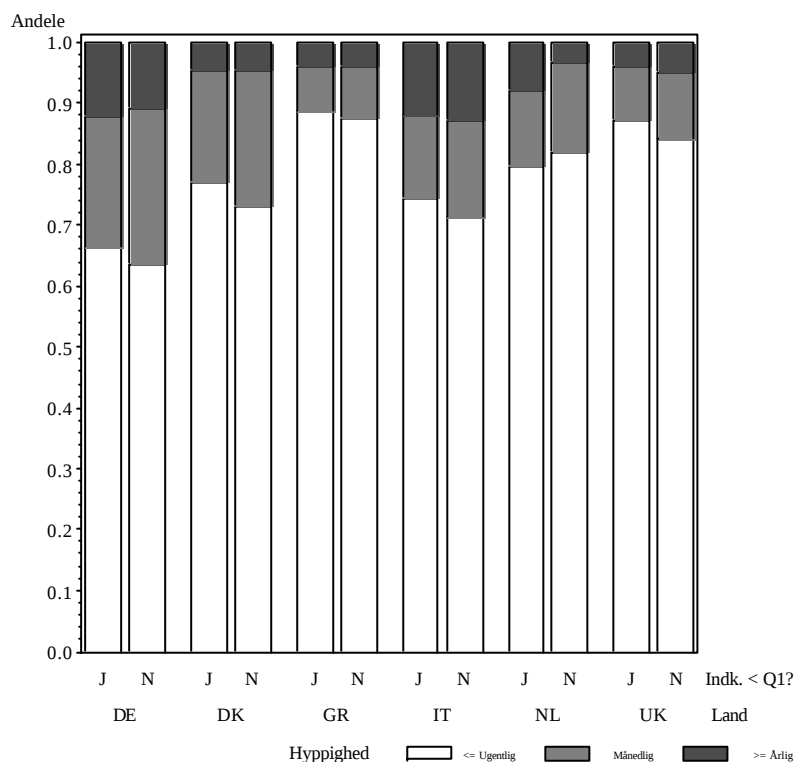
Ser vi på det absolutte niveau, er det kun blandt dem med mindst bolig i Grækenland og Italien, at der ikke er stort mere end et værelse til rådighed pr. OECD-enhed.

3. Sociale relationer

Vi sammenligner simple gennemsnitlige mål for styrken af sociale relationer blandt ældre i de seks lande og ser på, hvordan indkomsten og alderen påvirker de sociale relationer. Det mål, vi benytter, er hyppigheden af mødet med venner og pårørende.

Figur 3.1 viser hyppigheden af social kontakt blandt personer på mindst 65 år.

Figur 3.1. Hyppighed af møde med venner og pårørende¹, særskilt på indkomstkategori for personer på mindst 65 år.

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.
¹ Der er spurgt om: 'How often do you meet friends or relatives, who are not living with you' med fem svarmuligheder. I figuren svarer '<= Ugentlig' til 'On most days' eller 'Once or twice a week', 'Månedlig' til 'Once or twice a month' og '>= Årlig' til 'Less often than a month' eller 'Never'.

Tyskland og Italien er de lande, hvor flest, nemlig omkring 10 pct., kun møder venner årligt eller aldrig. I de øvrige lande er dette tal ca. halvt så stort. Danmark er altså på ingen måde et land, hvor der er specielt mange ældre med sjældne kontakter til venner. Hvis der er tegn på indkomsteffekter, så peger de om noget på, at personer med lav indkomst relativt hyppigt møder venner og pårørende dagligt eller ugentligt.

Vi har testet, om der er forskel på hyppigheden af mødet med venner og pårørende i Danmark og hvert af de øvrige lande. Testen er en rangtest (jf. tabel 2.1). Vi tester for, om man ugentligt eller oftere møder venner (svarende til nederste hvide blok af søjlerne i figur 3.1). Testen bekræfter, hvad figuren viser: Flere ældre i Danmark end Tyskland

møder ofte venner, men andelen er mindre, når Danmark sammenlignes med Grækenland, Holland og England. Der er ikke væsentlige forskelle på Danmark og Italien i denne henseende. Havde vi testet for møde med venner månedligt eller hyppigere (de to nederste blokke i søjlerne i figur 3.1 tilsammen), havde der næppe været nogen lande, hvor de ældre havde signifikant større socialt samvær end i Danmark.

Vi har foretaget estimationer af sandsynligheden for hyppigheden for at møde venner eller pårørende i hver af de fem svarkategorier for at adskille indkomst- og alders-effekter (som i tabel 2.4 for vurdering af indkomst). Modellen er en ordnet logit-model for de fem svarkategorier, hvor svaret 1 ('On most days') angiver størst socialt samvær, mens 5 udtrykker mindst samvær. Positive parameterestimer angiver, at desto højere variabelen er, desto større er det sociale samvær.

Tabel 3.1 viser resultatet af estimationerne.

Tabel 3.1. Estimation af hyppighed med møde med venner og pårørende.

	Land					
	DE	DK	GR	IT	NL	UK
	Estimat	Estimat	Estimat	Estimat	Estimat	Estimat
50-54 år	-0,3274 **	0,0183	-0,0483	-0,2360 **	-0,4441 **	-0,1651
55-59 år	-0,1734 **	-0,0272	-0,0394	-0,0637	-0,1775	0,0099
60-61 år	0 -	0 -	0 -	0 -	0 -	0 -
62-63 år	0,1370	0,2480	0,2307	-0,2186	0,0396	0,4050 *
64-65 år	0,2641	0,5960 *	0,1685	-0,1618	-0,0080	-0,1067
66-67 år	0,2302	0,6131 **	0,1051	-0,0431	-0,0816	0,1124
68-69 år	0,4932 **	-0,0117	0,0607	0,0040	-0,0046	0,1230
70-74 år	0,0973	0,2791	-0,2716 **	-0,1647 **	-0,1075	0,0965
75-79 år	-0,0986	0,1592	-0,3271 **	-0,2703 **	-0,3310 **	-0,0378
80-84 år	-0,3521 **	0,0012	-0,3435 **	-0,6313 **	-0,1861	0,0257
Kvinde i par	0,1686 **	0,0592	-0,2435 **	-0,1477 **	0,2526 **	0,2357 **
Mand i par	0 -	0 -	0 -	0 -	0 -	0 -
Enlig kvinde	0,7092 **	0,2844 **	-0,2070 *	0,2206 **	0,3967 **	0,6397 **
Enlig mand	-0,0633	-0,1800	-0,1626	-0,0599	0,1432	0,5026 **
Husstands-indkomst	-0,0013 **	0,0018 **	-0,0020 **	-0,0003	-0,0008 **	-0,0010 **

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Bemærk, at indkomsten angiver indkomsten i 1997, mens de øvrige variabler angår 1998. Ud over de viste variabler er der estimeret 5 konstantled (en for hver svarkategori). ** symboliserer signifikanssandsynlighed på under 2,5 pct. og * signifikanssandsynlighed mellem 2,5 pct. og 5 pct..

I de sydeuropæiske lande er det sjældnere for personer i de ældre aldersgrupper at møde venner og pårørende ofte. For de øvrige lande er der ikke noget klart aldersmønster; der er kun få signifikante parametre til aldersvariablerne, og der er ikke noget klart mønster i variationen af fortegnene til parametrene. I alle lande undtagen Italien er indkomsteffekten signifikant. I andre lande end Danmark betyder større indkomst, at man *sjæld-*

mere møder venner ofte. Danmark er en undtagelse på det felt, idet større indkomst betyder større socialt samvær. Kapitel 5 i Arendt m.fl. (2003) diskuterer indkomsteffekter for sociale forhold (og helbred) grundigere for danske pensionister.

Køns- og civilstandsvariabler peger i forskellig retning i forskellige lande. Sammenligner man en mand i parforhold med en enlig mand, er det kun for England, at parameteren er signifikant, og der viser det sig, at den enlige har større socialt samvær end den gifte (husk: ægtefællen tæller ikke med i vores mål for sociale relationer). For alle lande er parameteren for den enlige kvinde større end for kvinden i par. (Det er dog uklart, om forskellene kan afvises at være tilfældige.) Det betyder, at den enlige kvinde har større socialt samvær. Og fortolkningen er vel, at når manden i et ægtepar dør, har kvinden mere tid og behov for at være sammen med andre.

Samlet set kan man vel sige, at de ældre i Danmark ikke har hverken svagere eller stærkere sociale relationer end i andre lande. Der er ikke udpræget mange med hyppige møder, men omvendt er der også få med meget sjældne møder med venner. Indkomsten har i de fleste lande pudsigt nok en 'omvendt' effekt, idet større indkomst trækker i retning af svagere sociale relationer. I Danmark er sammenhængen dog omvendt. Der er ikke tydelige alderseffekter for styrken af de sociale bånd målt som ovenfor.

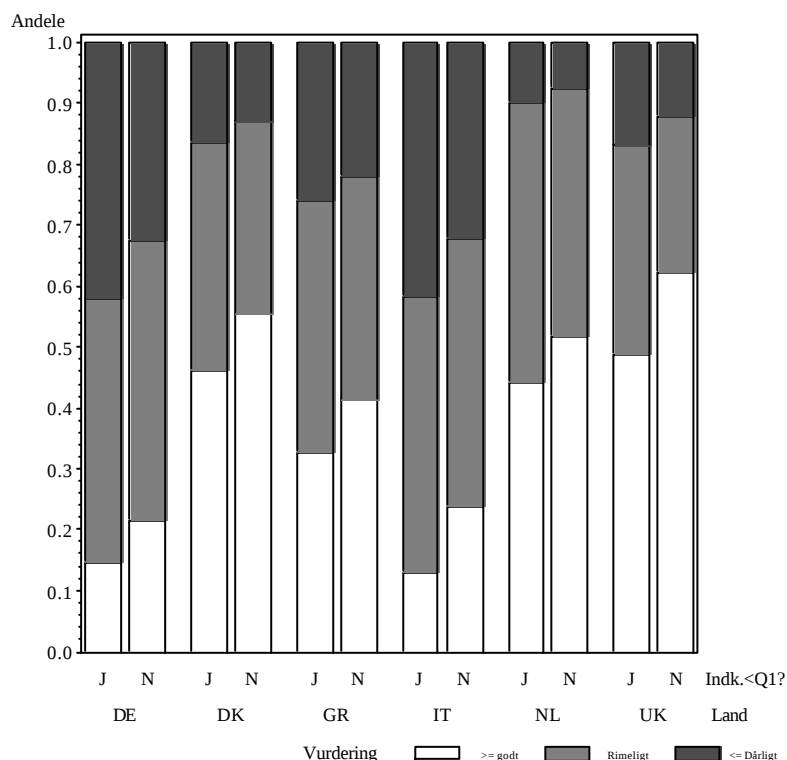
Slutteligt skal nævnes et kuriosum. Der er i ECHP spurgt om en række andre forhold vedrørende sociale relationer blandt andet, om man er medlem af en klub eller organisation. Svarene bekræfter i helt overvældende grad forestillingen om Danmark som et foreningsland, idet det i Danmark er det typiske, at de ældre er medlem af en klub, mens det i de andre lande er det typiske, at man ikke er medlem.

4. Helbredsmæssige forhold

De helbredsmæssige forhold er belyst gennem en god håndfuld spørgsmål i ECHP. Vi ser på, hvordan de interviewede generelt opfatter deres helbred, og på, om de mener, de har en kronisk sygdom. Umiddelbart kunne man forestille sig, at det første spørgsmål var mere subjektivt end det sidste, der måske mere havde karakter af, om man har fået stillet en diagnose eller ej. Der er også en række spørgsmål om, hvorvidt man har besøgt forskellige behandlingsinstitutioner (hospital, almindelig læge, speciallæge, tandlæge). Der er landeforskelle i besvarelsen af disse spørgsmål, men der er ikke nedenfor vist en analyse af svarene, fordi vi ikke ved, om vi skal tolke stor hyppighed af lægebesøg som udbredt sygdom eller gode behandlingstilbud. Den samme tvivl viser sig at gælde for spørgsmålet om, hvorvidt de interviewede mener, de har en kronisk sygdom. I et land med mange behandlingstilbud bliver der givetvis stillet flere diagnoser, og flere vil måske derfor svare, at de har en sygdom.

Egenvurderingen er alene afbilledet i figur 4.1.

Figur 4.1. Fordeling af egenvurdering af helbred for personer på mindst 65 år.

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

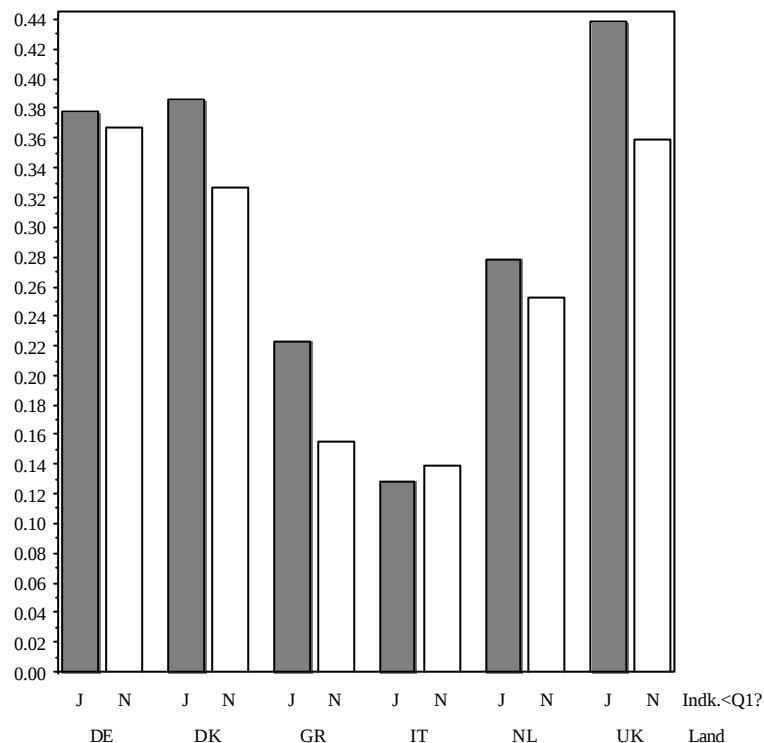
Anm.: Bemærk, at indkomsten angiver indkomsten i 1997, mens de øvrige variabler angår 1998. Spørgsmålet er 'How is your health in general?' med fem svarkategorier fra 1='very good' til 5='very bad'. I figuren svarer '>= Godt' til 'Good' eller 'Very good', 'Rimeligt' til 'Fair' og '<= Dårligt' til 'Bad' eller 'Very bad'.

I alle lande synes man at finde en indkomsteffekt, idet der er flest med meget godt eller godt helbred blandt dem med indkomst over første kvartil og færrest med dårligt hel-

bred i denne gruppe. Sammenlignes niveauerne over lande, synes man at kunne adskille to grupper af lande med Danmark, Holland og Tyskland i en gruppe med relativt mange med godt og relativt få med dårligt helbred.

Figur 4.2 viser udbredelsen af kroniske sygdomme.

Figur 4.2. Andel af personer over 65 år, der svarer, de har et kronisk fysisk eller psykisk problem.

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Bemærk, at indkomsten angiver indkomsten i 1997, mens de øvrige variabler angår 1998. Spørgsmålet er 'Do you have any chronic physical or mental health problems, illness or disability?' med to svarmuligheder.

Inden for hvert land synes igen en svag indkomsteffekt – dog ikke i Italien. Tolkningen af landeforskellene er som diskuteret vanskelig. I landet med lavest gennemsnitlig indkomst, Grækenland, siger langt færre ældre end i Danmark, at de er syge. Det er naturligvis meget muligt, at grækeres helbred er bedre end danskeres, men den store forskel kunne også tænkes at afspejle, at flere diagnosticeres i Danmark.

Der er lavet estimationer for sandsynligheden for at ligge i en af de fem kategorier for helbredet generelt og for at lide af en kronisk sygdom. I begge tilfælde synes det rimeligt at lave en fælles estimation for alle lande, idet sammenhængen mellem på den ene side alder og indkomst og på den anden side helbred synes ens i de forskellige lande (modsat hvad der gjaldt for subjektiv vurdering af indkomst og for sociale relationer, jf. ovenfor). Estimationsmodellerne er (ordnede) logit-modeller. Estimationsresultaterne er vist i tabel 4.1 for begge spørgsmål. Estimerede konstantled er ikke vist i tabellen.

Tabel 4.1. Estimation af egenvurdering af godt generelt helbred og fravær af kroniske sygdomme.¹

	Spørgsmål	
	Egenvurdering af helbred	Kronisk sygdom
	Estimat	Estimat
Alder ²	-3,8465 **	-3,1280 **
Kvinde i par	-0,2514 **	-0,0514
Mand i par	0 -	0 -
Enlig kvinde	-0,2789 **	-0,1745 **
Enlig mand	-0,1208	0,0340
Husstandsindkomst ²	0,3718 **	0,1263 **
DK	0 -	0 -
DE	-1,5822 **	-0,7846 **
IT	-1,3434 **	0,7720 **
GR	-0,3793 **	0,7093 **
NL	-0,1932 **	0,3125 **
UK	0,1430	-0,5380 **

Kilde: Egne beregninger på ECHP, 1998.

Anm.: Bemærk, at indkomsten angiver indkomsten i 1997, mens de øvrige variabler angår 1998. Ud over de viste variabler er der estimeret 5 konstantled (en for hver svarkategori) for spørgsmålet om generelt helbred og en konstant for spørgsmålet om sygdom. ** symboliserer signifikanssandsynlighed på under 2,5 pct. og * signifikanssandsynlighed mellem 2,5 pct. og 5 pct..

Se anmærkninger til figur 4.1 og 4.2 for formulering af spørgsmål.

¹ Positive parameterestimerer betyder, at desto større den tilhørende variabel er, desto større er sandsynligheden for godt helbred eller fravær af sygdomme.

² Alderen indgår som logaritmen af alderen/50 og indkomsten som logaritmen af indkomsten.

Højere alder mindsker sandsynligheden af at have godt helbred, mens større indkomst trækker i modsat retning (samme type resultater findes i Arendt m.fl. (2003) kapitel 5). Kvinder estimeres til at have mindre sandsynlighed for godt helbred end mænd. Det er temmelig overraskende, eftersom kvinder lever længere end mænd generelt. Det er uklart i hvilken retning, det trækker, om man lever enligt eller i par.

For spørgsmålet om generelt helbred er sandsynligheden for godt helbred blandt ældre i andre lande mindre end i Danmark – England dog undtaget herfra. Landeforskellene er anderledes for spørgsmålet om fravær af sygdom, hvor helbredet er bedre i tre lande og værre i to lande, Tyskland og England.

For Danmark findes sammenhængen mellem indkomst og mål for helbred også i andre studier. Det økonomiske Råd (2000) finder, at husholdninger med høje indkomster trækker mindre på offentlige sundhedsydelse (sygesikringstilskud dog undtaget). Indgangsvinklen hos Christiansen (1999) er også fordelingen af sundhedsydelse på indkomstgrupper. Han finder tegn på, at lavindkomstgrupperne trækker relativt meget på ydelserne, *selv* når der er kontrolleret for andre mål for sundhed, fx spørgsmål som de

to ovennævnte. Det gælder dog ikke for speciallægebesøg, hvor ydelserne er fordelt til fordel for de højeste indkomstgrupper.

Der findes en større litteratur om, hvad man egentlig måler med selvrapporteret helbred (som de to mål ovenfor). I denne litteratur er spørgsmålet, om de subjektive mål er 'skæve' i forhold til objektive mål som dødelighed eller arbejdsudbud. Inden vi kort kommenterer et par af disse bidrag, er det værd at bemærke, at de subjektive mål har værdi ud over at være indikatorer for noget andet. Selv om person A har samme 'objektive' fysik som person B, kan vi vel godt tolke udsagn, der fortæller, at A har dårligere helbred end B som noget reelt om de to personer.

I en oversigtsartikel beskriver Idler og Benyamini (1997) analyser af sammenhængen mellem dødelighed og selvrapporteret helbred og konkluderer, at selvvurdering bidrager til at forklare dødelighed (også i studier, hvor andre, 'objektive' mål for helbred samtidig inddrages). Bound (1991) undersøger, hvordan selvvurderet helbred påvirker arbejdsudbud. Problemet i denne type litteratur er, om der er skævhed i selvvurderingen, fordi folk vil rationalisere et lavt arbejdsudbud. Bound finder, at der er sådanne problemer, men finder i øvrigt også, at alternativet – objektive mål – lider af andre målefejl (man får ikke alt relevant med), således at det ikke er til at afgøre, hvad der er bedst at bruge til bestemmelse af arbejdsudbud. Benitez-Silva m.fl. (1999) undersøger selvvurderet helbred for ansøgere til førtidspension og finder ikke skævhed i rapporteringen – måske fordi ansøgerne kender ansøgningsproceduren, hvor også objektive mål bruges.

Sammenhængen mellem indkomst og helbred vist i tabel 4.1 siger ikke noget om kausalitetsretningen. Det kan lige så vel være, at det er folks gode helbred, der gør, at de har en høj indkomst som den høje indkomst, der sikrer et godt helbred. Adams m.fl. (2002) opstiller en model for kausalitet mellem en række helbredsvariabler og socio-økonomiske forhold (bl.a. indkomst og formue). For en række sygdomme har økonomiske forhold signifikant betydning, mens det ikke er tilfældet for andre. For nogle sygdomme synes økonomiske forhold at have en indirekte betydning (via andre helbredsforhold). Der er imidlertid også sammenhæng den anden retning fra fx selvrapporteret helbred til formueforhold. (Analysen er for ældre (amerikanere), så sammenhængen er formentlig den temmelig direkte, at sygdomme giver øgede udgifter.)

5. Sammenfatning

Målt i kroner og ører er danske pensionisters indkomster gennemsnitligt set midt i gruppen af landene Tyskland, Holland, England, Italien og Grækenland. Sammenlignes aldersprofilen for samlet indkomst og forskellige indkomstkompone-ter, er der interessante forskelle mellem på den ene side Holland og Tyskland og på den anden side Danmark og England. I Holland og Tyskland er de ældres indkomst ikke så meget lavere end de midaldrendes, som den er i Danmark og England. Alderspensionerne i Tyskland og Holland rapporteres at være relativt høje og – især for Hollands vedkom-mende – opnås i videre omfang af relativt lave aldersgrupper.

Uligheden er overordnet set hverken større eller mindre for ældre end for yngre. I Danmark er uligheden i den lave ende sammenlignet med andre lande.

Forsøger man at måle økonomiske forhold mere subjektivt, er billedet væsentligt an-derledes. Den andel, der mener deres økonomi hænger godt sammen, aftager slet ikke med alderen i samme grad, som indkomsten gør. Det gælder især udpræget grad i Danmark, hvor andelen blandt ældre, der mener økonomien hænger sammen, er høj sammenlignet med andre lande. Selv om målt indkomst og selvvurderingen af økono-mien udvikler sig forskelligt over alderen, er det dog sådan, at større indkomst fører til, at den enkelte mener, at vedkommendes økonomi bliver bedre. Måles de økonomiske forhold på, om folk mener, de har råd til særlige goder (råd til at tage på ferie eller in-vitere venner), findes en indkomsteffekt. I Danmark er der mange ældre, der mener, at de har råd til de to goder, sammenlignet med andre lande.

Boligstandarden for de ældre målt som antal værelser, folk har til rådighed, er i Dan-mark på niveau med de andre nordeuropæiske lande. Der er en klar indkomsteffekt; men variationen blandt dem med lave indkomster (fx) er lige så stor som forskellen mellem ældre med lave og normale indkomster. Indkomsten dikterer altså kun en del med hensyn til boligstørrelse.

Der er set på et enkelt mål for sociale relationer, nemlig hyppighed for samvær med venner og pårørende. Niveauet for sociale kontakter i Danmark synes at være karakteri-seret ved, at få har meget ringe kontakt til andre. Omvendt er der heller ikke mange, der har meget hyppig (daglig) kontakt med andre. Vi kan ikke finde tegn på, at indkomst har væsentlig betydning for de sociale kontakter.

For helbredet betyder indkomsten imidlertid noget. Niveauet for helbredet i Danmark blandt de ældre synes at ligge i midten blandt de seks lande – i den bedre halvdel mht. folks generelle egenvurdering af helbredet, men lidt ringere mht., om folk siger, de lider af en kronisk lidelse.

Litteratur

Adams, Peter, Michael D. Hurd, Daniel McFadden, Angela Merrill, Tiago Ribeiro (2002)

Healthy, Wealthy, and Wise? Test for Direct Causal Path between Health and Socioeconomic Status, arbejdsspapir, kommer i Journal of Econometrics.

Andersen, Erling B., Niels-Erik Jensen, Nils Kousgaard, Anders Milhøj (1998)

Teoretisk statistik for økonomer, Akademisk Forlag.

Arendt, Jacob Nielsen, Jeanet Bentzen, Eigil Boll Hansen, Henning Olsen, Martin Rasmussen, Brian Rimdal (2003)

Levevilkår blandt pensionister uden supplerende indkomst, Socialforskningsinstituttet, rapport nr. 03:15, København.

Benitez-Silva, Moshe Bushinsky, Hiu Man Chan, Sofia Cheidvasser, John Rust (1999)

How Large is the Bias in Self-Reported Disability? arbejdsspapir.

Bound, John (1991)

Self-Reported versus Objective Measures of Health in Retirement Models, Journal of Human Resources, 26, nr. 1. 106-138.

Casey, Bernard, Atsuhiko Yamada (2002)

Getting Older, Getting Poorer? A Study of the Earnings, Pensions, Assets and Living Arrangements of the Older People in Nine Countries, OECD, Labour Market and Social Policy – Occasion Papers no. 60.

Christiansen, Terkel (1999)

Lighed med hensyn til forbrug af sundhedsydelser, Samfundsøkonomen nr. 3, 16-18.

Det økonomiske Råd (2000)

Dansk Økonomi. Forår 2000.

Disney, Richard, Edward Whitehouse (2002)

The Economic Well-Being of Older People in International Perspective: A Critical Review. Luxembourg Income Study Working Paper No 306.

Easterlin, Richard (2001)

Income and Happiness: Towards a Unified Theory, *The Economic Journal*, 111, 465-484.

Eurostat (2000)

Social benefits and their redistributive effect in the EU, Statistics in focus, Population and living conditions, Theme 3 – 9/2000.

Idler, Ellen L, Yael Benyamini (1997)

Self-rated Health and Mortality: A Review of Twenty-Seven Community Studies, Journal of Health and Social Behavior 38, 21-37.